ब्रह्मसः, पुं, प्रद्युम्नः। इत्यमरः। १। १। २८॥ कामदेवः। इत्यमरमाला॥ अनिरुद्धपक्षे ब्रह्मणं सूतवान् ब्रह्मसः॥ (सूडलप्रसवे। "अन्येभ्योऽपीति।" ३। २। १७८। क्विप्।) कल्पान्तरे किलानिरुद्धमूर्त्तेर्भगवतो ब्रह्मा जातः। तथा च ब्रह्मपुराणम्। अनिरुद्धात्ततो ब्रह्मा तन्नाभिकमलोद्भवः॥ कामदेवपक्षे। ब्रह्म तयः सुवति प्रेरयति ब्रह्मसः। सुप् प्रेरणे ("अन्येभ्योऽपि दृश्यते।" ३।२।१७८। इति) क्विप्। इति भरतः। (कामेनैव सर्व्वतयःसु प्रवर्त्तनादस्य तथात्वम्॥)

ब्रह्मसूत्रं, क्ली, (ब्रह्मणि वेदग्रहणकाले उपनयनसमये इत्यर्थः धृतं यत् सूत्रम्।) यज्ञसूत्रम्। तत्पर्य्यायः। पवित्रम् २ यज्ञोपवीतम् ३ द्विजायनी ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ उपवीतम् ५ सावित्रम् ६ सावित्रीसूत्रम् ७। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा भागवते। ८। १८। १४।
"तस्योपनीयमानस्य सावित्री सविताब्रवीत्।
दण्डमजिनं मेखलां कार्ष्णपौष्टदादात्॥"
तटस्थलक्षणपरं उपनिषद्वाक्यम्। ब्रह्मनिर्णयसूत्रम्। यथा गीतायाम्। १३। ४।
"ऋषिभिर्बहुधागीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक्।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः॥"
अस्य व्याख्याने श्रीधरस्वामिना यदुक्तं तदुच्यते। "ऋषिभिर्वशिष्ठादिभिर्योगिभिश्चैव ध्यानधारणादिविषयत्वेन वैराग्यादिस्वरूपेण बहुधा गीतं निरूपितम्। विविधैर्विचित्रैर्नित्यनैमित्तिककाम्यकर्म्मादिविषयैश्छन्दोभिर्वेदैर्नानापूजनीयदेवतारूपेण गीतं ब्रह्मणः सूत्रैः पदैश्च ब्रह्म सूत्र्यते सूच्यते एभिरिति ब्रह्मसूत्राणि यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादीनि तटस्थलक्षणपराणि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादीनि तैश्च बहुधा गीतम्। किञ्च हेतुमद्भिः सदेव सौम्येदमग्र आसीत् कथमसतः सज्जायत इति। को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्दयातीत्यादि युक्तिमद्भिः। अन्यात् अपानचेष्टां कः कुर्य्यात् प्राण्यात् प्राणव्यापारं वा कः कुर्य्यादिति श्रुतिपदयोरर्थः। विनिश्चितैरुपक्रमोपसंहारैकवाक्यतया असन्दिग्धार्थप्रतिपादकैरित्यर्थः। तदेवमेतैर्विस्तरेणोक्तं दुःसंग्रहं संक्षेपतस्तुभ्यं कथयिष्यामि तत् प्रवक्ष्यामीत्यर्थः। यदा "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यादीनि ब्रह्मसूत्राणि यस्यन्ते तान्येव ब्रह्म पद्यते निश्चीयते एभिरिति पदानि तैर्हेतुमद्भिरीक्षितैर्ना शब्दं आनन्दमयोऽभ्यासादित्यादि युक्तिमद्भिर्विनिश्चितार्थैः॥)

ब्रह्मसुतः, पुं, (ब्रह्मणः सुतः पुत्रः।) इक्ष्वाकुवंशोद्भवराजविशेषः। तत्पर्य्यायः। ब्रह्मदत्तः २। इति हेमचन्द्रः। ३। ३२८॥ (ब्रह्मपुत्रे वशिष्ठादौ च॥)

ब्रह्मस्वं, क्ली, (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य स्वं धनम्।) ब्राह्मणसम्बन्धि धनम्। तस्य हरणे दोषो यथा,
"ब्रह्मस्वं वा गुरुस्वं वा देवस्वं वापि यो हरेत्।
स क्षतघ्न इति ज्ञेयो महापापी च भारते॥
अवटोदे वसेत् सोऽपि यावदिन्द्राश्चतुर्दश॥
ततो भवेत् सुरापीतो ततः शूद्रस्ततः शुचिः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४९ अध्याय॥

ब्रह्महत्या, स्त्री, ब्रह्मणो हननम्॥ (हनस्त च।३। १। १०८। इति भावे क्यप् तकारोऽन्तादेशश्च। स्त्रीत्वं लोकात्।) ब्राह्मणवधः। यथा,
"एकदा च गुरोः कोपात् प्रकृतेरवहेलनात्।
ब्रह्महत्या बभञ्जतो बभूव हतचेतसः॥"
तस्या रूपं यथा,—
"रक्तवस्त्रपरीधाना दृढा स्त्रीवेशधारिणी।
सप्ततालप्रमाणा सा शुष्ककण्ठौष्ठतालुका॥
ईशाप्रमाणदशना महाभीतच कातरम्।
धावन्तं परिधावन्ती बलिष्ठा हतचेतनम्॥
खड्गहस्ता हताख्यं तं दयाहीना च मूर्च्छितम्॥
दृष्ट्वा च तां घोरां क्षारं क्षारं गुरोः पदम्॥
विवेश मानससरो मृणालसूक्ष्मसूत्रतः।
तत्र गन्तुं न शक्ता सा ब्रह्मणः शापकारणात्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे। ४७ अः॥
आतिदेशिकब्रह्महत्या यथा,—
यम उवाच।
"श्रीकृष्णे च तदर्चायां मन्त्रायां प्रकृतौ यथा।
शिवे च शिवलिङ्गे वा सूर्य्ये सूर्य्यमणौ यथा॥
गणेशे वा तदर्चायामेवं सर्व्वत्र सुन्दरि!।
यः करोति भेदबुद्धिं ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः॥
स्वगुरौ स्वेष्टदेवेषु जन्मदातरि मातरि।
करोति भेदबुद्धिं यो ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः॥
वैष्णवेष्वन्यभक्तेषु ब्राह्मणेष्वितरेषु च।
करोति समतां यो हि ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः॥
हरेः पादोदकेष्वन्यदेवपादोदके तथा।
करोति समतां यो हि ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः॥
यो मूढो विष्णुनैवेद्ये चान्यनैवेद्यके तथा।
करोति समतां यो हि ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः॥
सर्व्वेश्वरेश्वरे कृष्णे सर्व्वकारणकारणे।
सर्व्वाद्ये सर्व्वदेवानां सेव्ये सर्व्वात्मनात्मनि॥
माययानेकरूपे वाप्येक एव हि निर्गुणे।
करोत्यन्येन समतां ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः॥
पितृदेवार्च्चनं पौर्व्वापरं वेदविनिर्म्मितम्।
यः करोति निषेधच ब्रह्महत्यां स विन्दति॥
ये निन्दन्ति हृषीकेशं तन्मन्त्रोपासकं तथा।
पवित्राणां पवित्रच ब्रह्महत्यां लभन्ति ते॥
ये निन्दन्ति विष्णुमायां विष्णुभक्तिप्रदां सतीम्।
सर्व्वशक्तिस्वरूपाच प्रकृतिं सर्व्वमातरम्॥
सर्व्वदेवीस्वरूपाच सर्व्वार्थां सर्व्ववन्दिताम्।
सर्व्वकारणरूपाच ब्रह्महत्यां लभन्ति ते॥
कृष्णजन्माष्टमीं रामनवमीं पुण्यदां पराम्।
शिवरात्रिन्तथा चैकादशीं वारं रवेस्तथा॥
पञ्च पर्व्वाणि पुण्यानि ये न कुर्व्वन्ति मानवाः।
लभन्ते ब्रह्महत्यां ते पाकाताधिकपापिनः॥
अमुवाच्यां भूखनने जले शौचादिकच्च ये।
कुर्व्वन्ति भारते वर्षे ब्रह्महत्यां लभन्ति ते॥
गुरुच्च मातरं तातं साध्वीं भार्य्यां सुतं सुताम्।
अनाथां यो न पुष्णाति ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः॥
विवाहो यस्य न भवेत् न पश्यति सुतन्तु यः।
हरिभक्तिविहीनो यो ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः॥
हरेरनैवेद्यभोजी नित्यं विष्णुं न पूजयेत्।
पुण्यं पार्थिवलिङ्गं वा ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः॥
अवीरामच्च योऽसूक्ते योनिजीवी च ब्राह्मणः।
यज्ञिसन्ध्याविहीनच्च ब्रह्महत्यां लभेत् तु सः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। ३०। १४४-१५६॥
तथा च मनुः। ११। ५४-५५।
"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह॥
अनृतच्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम्।
गुरोश्चालीकनिर्व्वन्धः समानि ब्रह्महत्यया॥"
तथा च चिन्तामणिधृतदेवीभागवतवचनम्।
"निद्राभङ्गः कथाच्छेदो दम्पत्योः प्रीतिभेदनम्।
शिशुमालविभेदच्च ब्रह्महत्या समं स्मृतम्॥")
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे महापातकप्रायश्चित्तव्यवस्थायामादौ द्रष्टव्यम्॥

ब्रह्महा, [न्] पुं, (ब्रह्मणां ब्राह्मणं हतवान्। ब्रह्म+हन्+"ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्।" ३। २। ८७। इति क्विप्।) ब्रह्मघ्नः ब्राह्मणवधकर्त्ता। यथा,—
"ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत्।
भिक्षान्नात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम्॥
भिक्षाशी विचरेद्ग्रामं वन्येर्यदि न जीवति।
ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुक् संयतेन्द्रियः॥
स सर्व्वस्वं वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत्।
धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम्॥"
इति प्रायश्चित्तविवेकः॥
तस्य नरकभोगान्ते जन्मानि यथा,—
"शूकरखरोष्ट्राणां गोऽजाविहगपक्षिणाम्।
चण्डालपुक्कशानाच्च ब्रह्महा योनिमृच्छति॥"
इति मानवे। १२। ५५॥

ब्रह्महविः, [स्] क्ली, (ब्रह्मैव हविरर्य्यमाणमाज्यम्।) अर्य्यमाणं हविरपि ब्रह्मैव। यथा,—
"ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म्मसमाधिना॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। ४। २४॥

ब्रह्महुतं, क्ली, (ब्रह्मणि ब्राह्मणे हुतम् दत्तम्। ब्रह्मपदमत्र उपलक्षणं तेन वृषाद्यर्थे बोध्यम्।) पञ्चमहायज्ञान्तर्गतयज्ञविशेषः। स तु वृषलः। अतिथिपूजनरूपः। इति जटाधरः॥

ब्रह्मा, [न्] पुं, (बृंहति वर्द्धते यः। बृहि बृहौ+"बृंहेर्नोऽच्च।" उणा० ४। १४५। मनिन् नकारस्याकारश्च।) ऋत्विग्भेदः। तस्य स्थापनविधिर्यथा। ततः प्रादेशप्रमाणां दृतार्त्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा ब्रह्मस्थापनं कुर्य्यात्। समाप्तपञ्चाशत्कुशमयरचितं द्विर्दृष्टिचावर्त्तमङ्गुलं दर्भवटं अधीतवेदं ब्राह्मणं वा हुत-